

Leeuwarden in de Gouden Eeuw

HISTORISCH CENTRUM | LEEUWARDEN

Leeuwarden in de Gouden Eeuw

Redactie

HENK OLY
GEART DE VRIES

Hilversum
Verloren
2016

Leeuwarden in de Gouden Eeuw is een uitgave van Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd en de Fryske Akademy.

Deze bundel werd mogelijk gemaakt door financiële steun van de Wopke Eekhoff Stichting.

Afbeeldingen op het omslag: op de voorzijde *Gezicht op Leeuwarden* van Jacob van der Croos (p. 222) en een herbergscène van Richard Brakenburgh (p. 32); op de achterzijde portret van Bartel van Douma van Wybrand de Geest (p. 77) en *Vanitasstilleven* van Petrus Schotanus (p. 195); op de rug portret van Anna Maria van Schurman (Jan Lievens, 1649, collectie The National Gallery, Londen).

ISBN 978-90-8704-510-4

© 2016 Historisch Centrum Leeuwarden (HCL), Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd, Fryske Akademy & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht
Redactie: Henk Oly en Geart de Vries
Beeldredactie: Jan Faber en Henk Oly
Tekstredactie- en correctie: Marga ten Hoeve en Marleen Boeve
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

‘Nooit heerlycker geweest, een bloeyende stad’ Leeuwarden in de Gouden Eeuw GEART DE VRIES	7
‘SALVE INCLYTA LEOWARDIA’ Edo Neuhusius’ lofrede op Leeuwarden (1633) PITER VAN TUINEN	11
‘Die Kapelle des Satans’ De Leeuwarder horeca in de vroegmoderne tijd HENK OLY	31
<i>The lady of the manor</i> Het aantekenboek van Andriese Lucia van Bronkhorst MARLIES STOTER	53
Virtuoos Starter in het internationale Leeuwarden (1614-1620) PHILIPPUS BREUKER	83
Anna Maria van Schurman (1607-1678): internationale beroemdheid in de Gouden Eeuw, venster in de Canon van Friesland MIRJAM DE BAAR	111
Rijkdom, buitenleven en elitevorming in het Leeuwarden van de ‘late’ Gouden Eeuw Een terreinverkenning YME KUIPER	133
‘Dulcia non meruit qui non gustavit amara’ De <i>Groote Tour</i> van Tjepcke van Eminga, 1678-1682 GERDA HUISMAN	165

Schilderkunst in Leeuwarden in de Gouden Eeuw: samenhang en continuïteit	181
PIET BAKKER	
Zicht op Leeuwarden	215
Het beeld van Leeuwarden in de zeventiende eeuw	
GERT ELZINGA	
‘Inwendig geven ze meer, dan ze uitwendig beloven’	235
Het Leeuwarder woonhuisinterieur in de Gouden Eeuw van binnenuit bekeken	
JOHAN DE HAAN	
Literatuurlijst	267
Register	288
Over de auteurs	306

‘Nooit heerlycker geweest, een bloeyende stad’

Leeuwarden in de Gouden Eeuw

GEART DE VRIES

‘*Leowerdia Frisiae est Metropolis*’. Oftewel: Leeuwarden, hoofdstad van Friesland heeft alles in huis wat ze maar kan wensen. Met deze woorden begint de rector van de Latijnse school in de Friese hoofdstad, Edo Neuhusius (1581-1638) zijn *Commendatio*, een lofrede op Leeuwarden die hij begin 1633 publiceerde en die in deze bundel in een nieuwe vertaling wordt gepresenteerd. Al eerder, in 1603, was de frase gebruikt als motto boven de stadsplattegrond die kaartenmaker Johannes Sems in opdracht van het Leeuwarder stadsbestuur maakte.

Dat de Friese hoofdstad in de zeventiende eeuw een bloeiperiode doormaakte en in vele opzichten een vooraanstaande positie tussen de andere steden van de Republiek innam, werd in dezelfde tijd al naar voren gebracht in een geschrift van Bernardus Furmerius (1542-1616). In zijn dagboek over de jaren 1603-1615 sijpelt op bijna elke bladzijde door dat Leeuwarden en wijde omgeving in deze jaren volop deel uitmaakten van de artistieke en intellectuele gemeenschap van zijn tijd. Uit het geschrift van deze door Gedeputeerde Staten aangestelde historicus blijkt duidelijk dat deze contreien bepaald niet verstoken waren van wat er op cultureel en kerkelijk gebied in de grote wereld daaromheen gebeurde.¹

Leeuwarden, met zo’n 15.000 inwoners in 1650, bezette in de zeventiende eeuw in de ranglijst van Nederlandse steden de tiende plaats en was, samen met Maastricht, zelfs de op twee na grootste stad buiten Holland en Utrecht. Op velerlei terreinen gebeurde hier meer dan in bijvoorbeeld Groningen. Er waren meer schilders actief, zoals blijkt uit het artikel van Piet Bakker over de schilderkunst in Leeuwarden in de Gouden Eeuw in deze bundel. En de drukkersactiviteiten en de verspreiding van boeken waren hier veel omvangrijker. Leeuwarden was bovendien de hoofdstad van een gewest dat in die zeventiende eeuw verhoudingsgewijs veel rijker was dan nu: na Holland en Zeeland gold Friesland – zij het op grote afstand – als rijkste en meest welvarende provincie.

De Gouden Eeuw staat de laatste jaren weer volop in de belangstelling. Boeken, tijdschriften, tentoonstellingen en een goed bekeken dertiendelige televisieserie van de NTR besteedden volop aandacht aan de toch al veelbesproken

1 Zie *Diarium Furmerii*; Bergsma, ‘Grafstenen en rouwborden in context’.

episode uit de Nederlandse geschiedenis. In de mega multimediale productie van Hans Goedkoop en andere makers van *Andere Tijden* (in het seizoen 2012/2013), werden nogal eens lijnen naar het heden getrokken. De eeuw werd in de meeste afleveringen echter vooral belicht vanuit de ‘Hollandse’ gewesten. Gelijktijdig en los van deze initiatieven – zo gaat dat soms – was ook in Friesland de gedachte opgekomen aandacht te besteden aan deze roemruchte eeuw. Fries Museum, Tresoar (Fries Historisch en Letterkundig Centrum) en Historisch Centrum Leeuwarden (HCL) organiseerden een manifestatie over Leeuwarden en Friesland in de Gouden Eeuw waarbij ze gezamenlijk optrokken.

In de openingstentoonstelling *Oud Geld* in het splinternieuwe Fries Museum werd vanaf september 2013 getoond wie zoal in Frieslands Gouden Eeuw de lakens uitdeelde. Aan de hand van topstukken van het museum kon men kennismaken met de kleine groep welvarende kooplieden, bestuurders en adel die de cultuur en economie van het zeventiende-eeuwse Friesland bepaalde. Tresoar liet het bloemenboek *Florelegium* van Franciscus de Geest (zoon van Wybrand de Geest) uit Rome overkomen en exposeerde dit bijzondere werk met honderden afbeeldingen van minutieus nageschilderde bloemen samen met zestiende en zeventiende-eeuwse kruidboeken uit zijn eigen collectie.

In het Historisch Centrum Leeuwarden werd aan de hand van de genoemde stadsplattegrond van landmeter Sems uit 1603 getoond hoe Leeuwarden er aan het begin van de zeventiende eeuw heeft uitgezien. De kaart is een van de fraaiste en tegelijk een van de meest gedetailleerde en betrouwbare kaarten van Leeuwarden. Sems, die zich na zijn studie *mathematique* in 1599 in Leeuwarden vestigde, maakte de basiskaart en tekenaar Pieter Bast gaf in vogelvluchtperspectief de stedelijke ruimte inhoud en voegde een gezicht op de stad vanuit het zuiden toe. Speciaal voor de tentoonstelling werd een driedimensionale film van deze eeuwenoude kaart gemaakt die de kijkers meeneemt op een wandeling door het zeventiende-eeuwse Leeuwarden.

Op nog een andere manier liet het HCL het publiek een kijkje nemen in de zeventiende eeuw. In 2013/2014 hielden wetenschappers en andere deskundigen zondagmiddaglezingen over een groot aantal deelaspecten van de Gouden Eeuw. Voor een breed en geïnteresseerd publiek werd uit de doeken gedaan in hoeverre de woorden van rector Neuhusius klopten, en hoe ‘heerlyck en bloeyendt’ Leeuwarden werkelijk is geweest.

Zoals van een lofredre verwacht mag worden, nam rector Neuhusius zijn taak van het steken van de loftrompet over zijn stad van de eerste tot de laatste bladzijde behoorlijk serieus:

[...] het zijn in mijn ogen bovenal haar burgers die Leeuwarden, al zo gezegend met alle genoemde geschenken van het lot en de natuur, eeuwige roem en lof bezorgen. De stad is rijk aan mannen die op elk gebied excelleren en die met hun adviezen en wijsheid heel Friesland ondersteunen. [...] Leeuwarden kan zich behalve op haar materiële welvaart, haar sappige weiden en vruchtbare akkers en haar schitterende

elegante gebouwen met recht en reden boven andere steden beroemen op de verdiensten van haar voortreffelijk burgers, zowel van wie er geboren zijn als van wie er wonen.

In deze uitgave komen om allerlei redenen niet alle verhalen aan bod. En geregeld maken we een uitstapje buiten de stadsgrenzen. Anna Maria van Schurman bijvoorbeeld, internationale beroemdheid, had hier haar domicilie weliswaar niet, maar logeerde regelmatig bij familie op Abbingastate in Huizum, het dorp pal onder (en toen nog los van) Leeuwarden. Hetzelfde geldt voor Andriese Lucia van Bronkhorst die een bijzonder egodocument heeft nagelaten waarvan ze de eerste zinnen schrijft op het Minnemahuis.

Na afloop van de lezingen en ook bij het redigeren van deze bundel is herhaaldelijk opgemerkt dat er nog veel nauwelijks bestudeerd materiaal over de Gouden Eeuw van Leeuwarden in de archieven klaarligt om onderzocht te worden. Zo zijn weliswaar boedelbeschrijvingen en juridische dossiers deels onderzocht, maar deze bevatten nog veel en amper bekend materiaal betreffende allerlei aspecten van het Leeuwarder leven in de breedste zin. Ook voor de bestudering van onderwerpen als – om maar twee voorbeelden te noemen – de gilden en het onderwijs biedt het archief van de stad rijk stromende bronnen.

Met de in de zomer van 2015 veel te vroeg overleden Wiebe Bergsma – hij was als geen ander thuis in deze periode en stond mee aan de wieg van deze bundel – hebben we hierover dikwijls vele inspirerende en prikkelende gesprekken mogen voeren. Namens de Leeuwarder Historische Vereniging Aed Levwerd was Anne Hoekstra een actief mee-lezer van de binnenkomende artikelen. Het is treurig dat ook hij het eindresultaat niet meer heeft kunnen meemaken. Moge deze bundel inspiratie bieden en een aanzet zijn om de archieven verder in te duiken. Er moet nog heel wat meer te vertellen zijn over onze Culturele Hoofdstad van vierhonderd jaar geleden.

‘SALVE INCLYTA LEOWARDIA’

Edo Neuhusius’ lofrede op Leeuwarden (1633)

PITER VAN TUINEN

Wegens de zeldzaamheid van beschrijvingen dezer stad in de 17e eeuw is deze dichtelijke voorstelling van haren toenmalige toestand, door zulk een verdienstelijk man, die toen reeds 25 jaren hier gewoond had, een merkwaardig stuk.¹

In 1633 verscheen bij Janssonius in Amsterdam het *Theatrum Ingenii Humani*,² het opus magnum van Edo Neuhusius (1581-1638), de rector van de Latijnse school in Leeuwarden. In het tweede deel van dit boek³ staat een *Commendatio Urbis Leowardiensis*. Deze Latijnse lofrede is voor het eerst in 1854 in het Nederlands vertaald door K. Schuiling onder supervisie van J.C.G. Boot te Amsterdam. De Leeuwarder uitgever en stadsarchivaris Wopke Eekhoff had hem dit gevraagd.⁴ Boot en Eekhoff kenden elkaar uit Leeuwarden, waar de eerste rector van de Latijnse school was geweest (1839-1851). Ook later hielden ze contact. De archivaris was een grote steun voor de hoogleraar bij het schrijven van zijn geschiedenis van de Latijnse school van Leeuwarden, door Eekhoff in 1854 uitgegeven.⁵

Hieronder volgt een nieuwe vertaling van de lofrede, 160 jaar na de eerste. Vragen die nu opkomen zijn: waarom schreef de rector deze lof, wat is de functie in zijn boek en bestaat de rede uit louter traditionele elementen en topiek (gemeenplaatsen) of behelst ze meer. Daarom wordt de lofrede eerst gesitueerd in de context van achtereenvolgens het leven en werk van de auteur, het boek waarin zij is opgenomen en de traditie van het genre van de ‘stedenlof’.

1 Aldus Eekhoff, *Inventaris van het archief der stad Leeuwarden*, 261, nr. 379.

2 Volledige titel: *Theatrum Ingenii Humani, sive De Cognoscenda Hominum indole & Secretis Animæ Moribus Libri Duo. Cum Indice Rerum utilissimo.*

3 Neuhusius, *Theatrum Ingenii Humani*, Liber II, caput XIX, 426-439. Neuhusius varieert in de spelling van de Latijnse naam van Leeuwarden: v/w en a/e.

4 Het met de hand geschreven origineel (HCL, toegang 1001, inv.nr. 3968) is ondertekend door Eekhoff zelf op 20 maart 1854. Deze vertaling is als internetuitgave te raadplegen op de website van M.H.H. Engels, <http://mpaginae.atspace.com/overige/diversen/LofvanLeeuwarden1632.htm>. Klaas Roelofs Schuiling (1831-1907) was doopsgezind predikant in Friesland.

5 Boot, *De Historia Gymnasii Leovardiensis*.

Een dankbare rector van een bloeiende school

Toen Edo(ardus) Neuhusius (Steinfort 1581-Leeuwarden 1638) zijn boek in het begin van 1633 publiceerde, was hij al meer dan 25 jaar rector van de grootste en belangrijkste Latijnse school in Friesland. Hij had met de vier andere leraren zijn school numeriek en kwalitatief tot bloei gebracht en tot absolute ‘hofleverancier’ van studenten voor de Franeker academie. Zijn prestige werd nog vergroot door tal van Latijnse publicaties: veel gelegenhedenverzen, twee lijkredes in versvorm op de Friese stadhouders Willem Lodewijk (1620) en Ernst Casimir (1632) en de *Triumphalia Leowardiana* uit 1629, zijn lofrede op de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik. Hij had intussen ook al de eerste versie van een schoolboek klaar, dat pas in 1641 door zijn zoon in Amsterdam werd uitgegeven als *Gymnasium Eloquentiae*. Deze Reinerus was in 1632 door zijn vader gesommeerd om zijn studiereis in Frankrijk af te breken en zich naar Harlingen te begeven, waar Edo dankzij zijn netwerk van oudleerlingen het rectoraat voor zijn zoon had geregeld.

Neuhusius was geboren in het calvinistische Steinfort en er opgeleid aan het Arnoldinum, het Gymnasium Illustre, door de hoogleraren Timpler en Vorstius. Toen hij op 11 juni 1607 onderweg was naar de theoloog Goclenius in Marburg werd hij ‘geroepen’ om Joannes Fungerus als rector op te volgen in Leeuwarden, een plaats waar hij nog nooit van had gehoord. Althans volgens de enige biografische bron, de *Vita Edonis Neuhusii* van zijn zoon Reinerus.⁶ Diens ‘framing’ van zijn vader als een ‘geroepene’ (door Leeuwarden, door God, door zijn plichtsgevoel) is bepalend geworden voor zijn reputatie.

Neuhusius was niet de eerste keus. Maar voor Johannes Bogerman, de belangrijkste opsteller van het benoemingsprofiel, was de onbekende en onervaren jonge Duitser uit Steinfort alleszins acceptabel.⁷ Hij zal wel aanbevolen zijn door Timpler of door zijn oom Casmann, rector van het gymnasium in Stade bij Hamburg, die zich over Edo, jong wees geworden, had ontfermd. In het door Bogerman in Friesland gewenste calvinistisch beschavingsoffensief moest de rector van de grootste Latijnse school in de voorhoede staan.

Neuhusius stelde niet teleur. In zijn inaugurele oratie, uitgesproken op 30 oktober 1607, ontvouwde hij zijn missie voor de school als een seminarium voor kerk en maatschappij, waarin een ‘militia Christi’ opgekweekt wordt van in de eloquentia geschoolde predikanten en bestuurders van de universiteit.⁸ Ubbo Emmius had dezelfde taal en motieven gebruikt toen hij in 1594 aantrad als rector in Groningen. Kerk en school moesten dus nauw samenwerken. De jonge latinisten werden elke zondag twee keer in de Grote Kerk verwacht, waar vanaf 1608 een speciale galerij voor hen bestemd was ‘om de praedicatien

6 Opgenomen in Neuhusius, *Epistolarum Familiarium Centuria Tres*, dl. 2, 27 (1 februari 1639).

7 Zie Spanninga en Mensonides, “De saeck van Leeuwarden is so cleyn niet te achten”, 73-74.

8 Neuhusius, *Oratio Inauguralis de Scholarum Utilitate*.

Portret van Edo Neuhusius, rector van de Latijnse school in Leeuwarden, op 58-jarige leeftijd. Onderaan in de marge een achtregelig vers in het Latijn. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam.

te hooren, ende daeraff raport te doen'.⁹ In datzelfde jaar werd Jacques Vredeman de Vries benoemd als muziekleraar op de Latijnse school. Hij moest de jongens leren zingen, met het oog op de kerkdiensten. Neuhusius was ook vele jaren ouderling.

De Latijnse school van Leeuwarden was niet alleen veel groter dan de overige elf in Friesland, maar ook de belangrijkste.¹⁰ Zij bood de grondigste voorbereiding op de academie, met het meest uitgebreide programma, inclusief schrijven en muziekles. Al in de eerste schoolwet voor de zes grotere Friese stadsscholen uit 1588 wordt voor de hoofdstad een uitzondering gemaakt: een extra klas en een zwaarder leatuurprogramma.¹¹ Reinerus zat dan ook vijf jaar bij zijn vader in de hoogste klas. Dit bijzondere karakter wordt ook bevestigd door de be-

⁹ Spanninga en Mensonides, "De saeck van Leeuwarden is so cleyn niet te achten", 74. Over de galerij, zie Ten Hoeve, 'De inrichting van de Grote of Jacobijnerkerk'.

¹⁰ Reguliere Latijnse scholen stonden in de zeventiende eeuw in de Friese steden, behalve IJlst, en in de dorpen Kollum en Joure.

¹¹ *Trivialium Scholarum in urbibus Leoardiana, Doccumana, Bolsvardiana, Snecana, Harlingana, Franekerana instituendarum Ratio* (Franeker 1588), Tresoar, sign. 408 hs nr. 2.

noeming van de veelzijdig geleerde Mulerius uit Groningen in maart 1608 tot gymnasiarch of opperrector boven Neuhusius.¹² Natuurlijk vormde de kredietbenoeming van de onervaren jonge rector een risico. Maar Mulerius' benoeming illustreert ook de ambitie van de Leeuwarder magistraat om een bovenbouw te creëren zoals in een Gymnasium Illustre. Mulerius moest immers naast Grieks ook filosofie en wis- en natuurkunde doceren, een academisch artes-programma.¹³ Ook Schotanus wijst hierop.¹⁴ Amsterdam zou dit Friese voorbeeld in 1631 nog gebruiken als argument in de strijd met Leiden over het bestaansrecht van het Athenaeum.¹⁵ Mulerius' terugkeer naar Groningen (1614) betekende dat Neuhusius na zeven jaar nu voor zijn taak berekend was. Maar van een echte 'illustere bovenbouw' was voortaan geen sprake meer. Wel konden Leeuwarder abiturienten in Franeker het eerste jaar in de artes-faculteit vaak overslaan.

Uitstekende rectoren bepaalden de kwaliteit en goede naam van de Leeuwarder Latijnse school in de zeventiende eeuw.¹⁶ Coryfeeën als de geleerde humanisten Velsius (ca. 1576) en Fungerus (1588-1607) hadden de school allure gegeven. Neuhusius vergrootte met zijn publicaties haar bekendheid tot ver buiten de stad. Goede en geliefde pedagogen als Kolde (1638-1652), Gutberleth (1652-1662), Munckerus (1691-1697) en Valckenaer (1697-1711) volgden hen op. Alleen het rectoraat van Rhomberg (1663-1691) werd gekenmerkt door gebrek aan discipline en leiding. En hij was nog wel hartelijk aanbevolen door stadhouder Willem Frederik.

Van de tien rectoren van Velsius tot Valckenaer waren vijf oud-leerling, de anderen kwamen van buiten de provincie. Voor rectoren van de andere Friese scholen was in de hoofdstad slechts het conrectoraat haalbaar. De salarissen waren in Leeuwarden niet veel hoger, maar meer leerlingen leverden ook meer schoolgeld op. De overheid honoreerde 'marktconform', inclusief bonussen voor dedicaties (opdrachten), extra verlof en salarisverhoging bij een dreigend vertrek van de rector. Toen men Reinerus Neuhusius in 1662 uit Alkmaar wilde 'wegkopen' werd hem zelfs een ongekend topsalaris van 1000 gulden geboden, twee keer zoveel als zijn vader had verdiend.

De Leeuwarder schoolwetten uit 1638 en 1702 waren met hun uitgebreide gedragsregels en didactische aanwijzingen een voorbeeld voor andere scholen.

12 Van Netten, *Nicolaus Mulerius*, 21-23. Eerder waren Timpler en de Bolswarder predikant Sopingius gevraagd.

13 Voor vergelijkbare pogingen in Middelburg (1592) en Groningen (1596), zie Van Berkel, 'Wanneer werd de Groningse universiteit opgericht?', 98, 100.

14 Schotanus, *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt*, 231: 'De Stadt is versien met een voortreffelijke Latynsche schole; dewelcke wel eer de forme van een Gymnasium heeft gehad als de hoogheleerde D. Nicolaus Mulerius daer in syne lessens dede.'

15 Frijhoff, 'Het Amsterdamse Athenaeum', 63.

16 Zie voor de voorgeschiedenis Arntzenius, *Oratio de Natalibus*, Boot, *De Historia Gymnasii Leovardiensis*, Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, dl. 1, 149-152, 323 en Wijma, *Stat Schola Nobilissima*, 13-20, 69-71, 203-204.